

В немецком языке *die Krähe* (ворона) употребляется в единственном переносном значении 'те, кто заодно' в пословице *Eine Krähe hackt der anderen die Augen nicht*, которое полностью совпадает с английским вариантом в пословице *Crow will not pick out crow's eyes*. Сопоставление следующих пар орнитоморфизмов в двух языках однозначно подтверждает обозначенную тенденцию: англ. *capon* (капун) имеет пренебрежительное значение 'трус', 'баба'; нем. *der Kapoun, Kapphahn* (капун) – нет переносного значения; англ. *woodpecker* (дятел) – переносное значение 'неопытный лесоруб', нем. *der Specht* – не имеет переносного значения; англ. *tit* (синица) – переносное значение груб. 'девка', нем. *die Meise* – нет переносного значения; англ. *quail* (перепелка, куропатка) – два устаревших переносных значения: а) амер. 'студентка', б) амер. 'старая дева', нем. *das Rebhuhn* – не имеет переносного значения; англ. *eagle* (орел) – наряду с другими переносными значениями, не обозначающими человека, используется в военном жаргоне 'курсант летной школы', нем. *der Adler* (орел) – не имеет переносного значения; англ. *pigeon* (голубь) – переносное значение 'простак', 'неудачливый человек', нем. *die Taube* (голубь) – в переносном значении не обозначает человека.

Для некоторых наименований птиц в английском и немецком языках характерны совпадения в смысловой структуре в отношении приращенных смыслов или же различия носят незначительный характер, например: англ. *peacock* (павлин) и нем. *der Pfau* (павлин) имеют соответствие на уровне фразеологических единиц: *proud as a peacock* и *ein stolzer Pfau* обозначают 'горделивый, спесивый, как павлин'; англ. *goose* (гусь) и нем. *die Gans* (гусь) совпадают в переносном значении 'глупец, дурак, простофиля'.

В то же время в немецком языке обнаруживаются орнитоморфизмы, не типичные для соответствующих примеров в английском языке, например: *der Gimpel* (снегирь) – переносное значение 'простофиля' (фразеологизм *Gimpel fangen* обозначает 'ловить дураков'); англ. *bullfinch* (снегирь) – не имеет переносного значения; нем. *der Spatz / der Sperling* (воробей) имеет несколько переносных значений во фразеологизмах: а) *ein frecher Spatz* – 'дерзкая девчонка'; б) *er hat Spatzen unter dem Hut* – 'он не вежливый человек, не приветствует других'; в) *essen wie ein Spatz* – 'мало кушать' (о человеке); англ. *sparrow* (воробей) – не употребляется в переносном смысле; нем. *der Zeisig* (чиж) во фразеологизме *ein lockerer Zeisig* обозначает 'ветреный человек'; англ. *swift* (чиж) – не имеет переносного значения.

Таким образом, сопоставительный анализ приращенных смыслов у соотносимых наименований птиц в английском и немецком языках показывает интересную и перспективную плоскость изучения орнитонимов. В ходе дальнейшего изучения затронутых в статье проблем, представляется возможным на основе исследования эмпирического материала по одноязычным (толковым), двуязычным, фразеологическим словарям, сборникам идиом и паремий получить интересные результаты, в том числе в отношении сравнительного анализа семантики орнитоморфизмов в других языках (украинском, русском, греческом).

Литература

1. Акопова С.Л. Отпредметные наименования человека//Русский язык в школе. –1986. – №6. – с.83–86.
2. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – №1. – с. 37 – 67.
3. Болдырев Н.Н., Бабина Л.В. Вторичная репрезентация как особый тип представления знаний в языке // Филол. науки. – 2001. – №4. – с. 79 – 86.
4. Киприянова А.А. Функциональные особенности зооморфизмов. – АКД. – Краснодар. – 1999. –23 с.
5. Падучева Е.В. Метафора и ее родственники // Сокровенные смыслы. Слово. Текст. Культура. – М. : Языки словенской культуры. – 2004. – с. 187 – 193.
6. Телия В.Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация. Виды наименований. – М. : Наука. – 1977. – с. 129 – 121.
7. Черникова Н.В. Метафора и метонимия в аспекте современной неологии // Филол. науки. – 2001. – №1. – с. 82 – 90.

УДК 394.94

ПОСТАТЬ СТАРЦЯ ТА РОЛЬ СТАРЦІВСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ НА МЕЖІ XIX – XX СТОЛІТЬ

В.С. Хітєєва, П.Т. Тимофєєв

Резюме. Дана робота присвячена феномену старцївства, як основоположному і нічим не замінному, з огляду на національно-культурну свідомість українського народу, феномену. Дослідження проведено за допомогою описового та порівняльного методу; та шляхом визначення в термінології, як то: «старець», «дід», «братство», «цех». Ці спостереження є лише підступами до розгортання такої широкої теми, як інститут старцївства в українській культурі.

Ключові слова: старцївство, братство, виконання, світосприйняття

Старцївство. Український культурний простір дуже складно собі уявити без цієї специфічної фольклорної сфери, своєрідного національного феномену морально-етичних норм буття українського народу.

Періодом розквіту дослідницького інтересу до кобзарської діяльності в межах країни є період кінця ХІХ – початку ХХ століття. В цей час проводять етнографічні записи М. Сперанський, П. Чубинський, О. Кольберг, І. Роздольський, В. Горленко, В. Доманицький, В. Боржковський, В. Гнатюк, К. Студинський, О. Малинка, Г. Хоткевич, А. Маслов, Ф. Колесс, К. Квітка, І. Абрамов, В. Петров, В. Харков та ін. Саме на їх матеріалі ми спробуємо визначити та описати виокремлене нами явище старцівства.

Торкаючись питання самого виконавчого репертуару мандрівних сліпих співців старини – кобзарів та лірників, треба зазначити, що це твори принципово «високого епосу» з морально-дидактичними інтенціями історико-міфологічного матеріалу.

З часів прийняття християнства на Русі почала відбуватися така собі, так би мовити, християнізація фольклору та, радше, й навпаки, фольклоризація християнства. Реалізувалося воно завдяки конкретній системі мандрівних «угруповань», котрі базувалися на особливостях релігійної свідомості, духовних принципах етносу, різноцільовою класовою складовою та різним часом заснування, але котрі мали місце в період ХІ – ХІХ ст. і здобували собі засоби для підтримки життєдіяльності та виправдовування свого існування, керуючись ім'ям Христовим та Священним Писанням, – братія Христова. Її склали:

- коло виконавців билинного епосу;
- скоморохи, міми, актори балаганів та вуличних труп, цирку;
- різновиди богомольців: паломники, каліки перехожі, палігристи та ін..;
- школярство, бурсаки, мандровані дяки;
- мандрівні філософи (традиція Г. Сковороди та його оточення);
- старці-ченці, пустинники;
- старці: діди, «діди-характерники», старці-жебраки.

Усі ці групи об'єднує категорія мандрування, виконавчої практики, своєрідного репертуару, специфічний рід діяльності та, частіш за все, приналежність до певних суспільств, котрі утворювали нові відокремлені народності (як у випадку з козаками), самого різного стибу братерства та братства.

Якщо проводити порівняння з дослідницького терміновживання, зберігати варіанти автентичних назв старцівських об'єднань, то будемо мати: «гурт» [1; С.313, 314], «товариство» [1; С. 1, 313], «братство» [2; С. 1, 112], «цех» [3; С. 6,7]. Усі інші назви, як то «корпорація» чи «інститут», «об'єднання» чи «субкультура», використовувались письменниками та дослідниками лише як образні висловлювання при побудові тієї чи іншої концепції.

Прийнято вважати, що «братство» – це найчастіше вживане слово серед «ніщенської братії», «вохрестної братії» [4; С.142] і т.п. М. Сперанський згадував деякі братства, що існували в ХІХ ст. (зокрема братство, яке «гуртується коло Замкової гори, таке ж братство є в м. Борзна при Троїцькій церкві» [2; С. 112].

Однак особливу увагу, на нашу думку, варто приділити такому поняттю в житті старцівської «вохрестної братії» як «цех» - воно відображає одну з невід'ємних рис українського міського життя ХV – ХVІІІ ст. як органічної складової європейських традицій (особливо польської) того часу. Дуже докладно про це писав у «Київській старині» проф. В. Сумцов, розглядаючи братства розбійницькі, ніщенські, цехові, церковні й парубоцькі. При тому приводить думку про те, що якщо церковні братства будуються за зразком цехових ремісничих, то парубоцькі, навпаки, – на противагу. Та всі вони мають одне спільне й основоположне: всі вони будуються як певні об'єднання задля якихось духовних, морально-етичних, соціальних, а іноді й інституційно політичних потреб та ідей, особливістю вступу й виступу з організації, та винятковою таємністю існування, що скріплює людей поміж себе точним кодексом честі, певним набором норм та заборон [5; С.478-493].

Ми намагаємося розглянути саме традицію старцівства як специфічне явище української культури, що виникає у площині взаємодії епічного та християнського світовідчуття. Традиція, основою та характерологічними рисами якої є: жага до мандрівництва, багата база виконавчого матеріалу, нищелюбство, набожність і проповідництво, суворі моральні поведінкові норми, аскетичність, братерство, виокремлення в таємничих цехових організаціях із власним усним статутом («Устиянські книги») та власною мовою («лебійською»), софійність. Та не в останню річ саме вони сформували професійну музичну та суто національну базу виконавчого виду мистецтва.

«А селами аж до кінця ХІХ – початку ХХ ст. мандрували народні співці-музики, які супроводжували свій спів грою на кобзі, бандурі, лірі. Серед народу їх звали «старцями» або «дідами» [4; С. 19]. Цікаво зазначити, що поряд з такими самоназвами, як «кобзар», «бандурист», «бандурник», «лірник», «стіхівничий», не менш частіше можна зустріти – «панотець», «дід», «хазяїн», «старець» [4; С.111, 114-116].

Як вважає В. Колесов, у давнину слово «старий» означало сильну, міцну людину. «Старий» - це старший у роді, який у разі потреби ставав першим. Слово «діди» асоціювалося із «непізнаваною далекою давниною» [6; С. 89-90].

У В. Кушпета знаходимо такі спостереження щодо термінології: «Саме поняття старійшини більше відносилось до посади або почесного звання у консервативно-патріархальному суспільстві. У християнській традиції старець піклувався про духовний стан пастви, переймався хворими й заблудлими душами, був прикладом та порадиником для віруючих» [4; С. 116].

Власна річ, для селян старець – людина, призначена, за словами В.Доманицького, «долею на служіння Богу», а старцівство сприймалося у простонародному середовищі як «своєрідний обов'язок людини,

позбавленої дорогоцінного дару бачити, присвятити себе благочестивій справі, як спокуті на кару Божу» [7; С. 6].

Така собі фізична вада підвищувала і набувала особливої божої ваги постаті старця в уявленні інших людей.

О. Русов писав, що: «в Малоросії кидається в око велика кількість сліпців, й варто сказати, що всі вони відрізняються від інших людей своєї верстви більш піднесеним налаштуванням розуму чи рідкісним благодушшям, чи ж, зрештою, здатністю до «фантастичних з'яв» [8; С. 7]. На таємничу постать старця дивилися «...як на особу, огорнуту Божою милістю...», тим більше, що в його епопеях, все земне зв'язане з Божим й усяка подія...обмовляється твердою вірою і релігійним почуттям, притаманним цілому народу: в його піснях увесь народ бачить об'єктивне відображення своєї загальнонародної свідомості, а тому й поважає його.» [8; С. 13].

Спростовується той факт, що людина, помічена в якихось незвичайностях, котра є не такою, як всі, й протистоїть «іншому», більшості (фізично, морально, дійово-поведінково), має якийсь визначний талант, чи здібність (швець, коваль, музика), відразу відштовхується від суспільства та назавжди отримує мітку чужака, інакового. Дані по явищу, котре ми розглядаємо, показують нам зовсім протилежне, тим паче, коли мова йде про мандруючих співців. Дуже багато свідчень ми знаходимо саме про родинно-господарський побут старцівського життя. В. Боржковський у своїх «Лірниках...» наводить більше двадцяти прізвищ із зазначенням місць проживання і веде мову про певний феномен, такий як: «...клас сільського суспільства – кобзарі та лірники» [9; С. 653-654].

«Тут у багатьох з тутешніх лірників є осілість, дім, земля, город та взагалі хазяйство», - журився М. Корнилович [10; С. 9]. В. Горленко писав, що лірник Є. Перепелиця «живе в своїй хаті й займається господарством на своєму двадцятинадільні» [11; С. 30]. О. Сластьон розповідав про бандуриста Михайла Кравченка: «...житель м. Великі Сорочинці, де в Преображенському приході має свою невеличку хату» [12; С. 309].

Цікавим є те, що навіть якщо розглянути виведення професійного роду кобзарів-старців, то можна зробити висновок, що й тут мала місце своєрідна родинна організація, так звані панотчі родоводи, де виконавська традиція передавалася індивідуально: Шут – Бешко – Братиця; Овсій Сліпий – Прокіп Дуб – Гарасько; Данило Старий – Гойденко; Пархоменко – Гребінь. Від В. Харкова дізнаємось, що «з школи Гащенка вийшли: Кучугура, Гринько, Додаток, Христенко, Мальований». Не менш славний родовід зафіксував П. Мартинович: «Хмель – Митро Кочерга – Хведір Холодний» [цит. за: 4; С. 192-193].

А якщо черпати інформацію за допомогою кінетики залишених фотознімків виконавців, можна зробити певні висновки з приналежності певного митця до тієї чи іншої школи. По способу тримання інструменту, по спрямованості руки та нахилу голови, постанови всього тіла.

Кажучи одночасно про ідейну та соціальну наповненість, треба зауважити той факт, що вуличний музикант принципово протистоїть жебраку й у свідомості сприймаючого, й у свідомості виконуючого, того, хто безпосередньо веде обраний спосіб життя. Ось як свідчить про це В.П. Горленко, описуючи певний регламент дій: «Йду рядами. Назустріч потрапляє високий сліпеч-жебрак з поводитирем. Він голосно просить милостиню, зупиняється, стає на коліна й кланяється у землю народу. Кобзарі так не роблять!» [11; С. 24]. Про ту ж саму потребу в розмежуванні каже й В. Боржковський: «Лірників потрібно строго відрізнити від інших жебраків. У них більше солідності, статечності, ніж у решти жебраків, але головним чином вони відрізняються від них як інструментом - лірою і репертуаром своїх пісень, так і тим, що представляють собою окремих клас в народі, для вступу в який потрібні особливі умови. Недостатньо жебракові-сліпцю придбати ліру, щоб бути лірником, але він повинен перш придбати право носити її, повинен вступити у «лірництво». За самовільне носіння ліри - лірники суворо карають - б'ють винних і знищують ліру». Але водночас дослідник веде мову про так звані елементи, етапи навчання – спеціальні словесні впливові «інструменти» (слова й пісні) для здійснення обряду прохання милостині: «На початку навчання учень, крім пісень, необхідних для нього, як для майбутнього лірника, вивчає ще наступне, що спеціально вживає для випрошування милостині. Він входить в хату якогось господаря, стає на коліна, або, як кажуть, «кленчить» і, прихилившись до землі, ниє» [9; С. 655]. Тобто, жебрацтво – це певний невід'ємний етап нехтування марнославства і свого соціального статусу на шляху до можливого допуску до старцівського середовища.

Щоб повніше розглянути цей перехідний початковий обрядовий жест попраання гордині, прийшов час поговорити, у порівнянні, про западні теорії чаклунства та «охоту на відьом» як розрядки негативних емоцій, або концепції «конфлікту сусідів» (розглядаючи суспільство як систему взаємодіючих елементів в моделі «обличчям-до-обличчя» та «я» та «інші»). К. Клакхон наряду з ідеями Еванса-Причарда та М. Марвіка кажуть про те, що мотиви звинувачення у відовстві лежать частіш за все у «моделі «відмови від милостині» і подальшої проєкції провини - коли нещастя, у якого не було очевидної природної причини, відбувалося після того, як постраждалий відмовив бідному односільчанину в допомозі. Людина, що відмовила жебракові, відчуває почуття провини, викликане невідповідністю вчинку нормам добросусідства і християнської чесноти, і саме це почуття, на думку дослідників, вимагало звинувачувати жебрака у чаклунстві» [13; С. 29].

Як ми можемо побачити, ритуал подачі милостині вельми потрібна річ для обох сторін сприйняття. А тому вона проходить через усі практики взаємодії людей: від племінного патлача до давання у борг, і принесення подарунка у день народження, подавання жебракові дрібної монети.

У народних повір'ях існує певний набір бінарних опозицій абстрактних понять, таких як: добро-зло, щастя-нещастя та ін., не стільки як втілення ізоморфних або антропоморфних істот, а, скоріше, як наявність одного і одночасна відсутність іншого. Російському «горю-злочастю» відповідає українське поняття «злиднів».

Проф. Н.Ф. Сумцов, використовуючи приклади з П. Чубинського: «У Полтавській губ. існує повір'я, що злидні - невидимі старики-жебраки, які де тільки поселяться, то там буде вічна бідність, відмічає, що: «Архаїчними рисами злиднів є подання їх у вигляді старих жебраків і особливо приміщення їх під піччю. В останній особливості виявляється спорідненість злиднів з домовими, які проживають за піччю і під нею» [14; С. 298, 300].

Таким чином, з оглядаючи на особливу народну символіку, постать старця (старого) поєднує в собі ту маргінальну особу, котра стоїть на межі життя та смерті, добра та зла, але головна його мета – це навчити, передати мудрість віків, а яким чином це відбудеться, залежить вже від нас. Якщо жебрак має право тільки переступити трішки поріг дому, то місце життєдіяльності старого (старих), частіш за все, припічок, піч. А як відомо, «піч символізує святість, неперервність життя народу, світле дитинство, тепло, затишок та ін. За словами В. Земляка, «для справжнього українця піч однаково, що вітвар для віруючого» [15; С. 160].

Тому елемент жебрацтва, який є притаманним поняттю старцівства принципово змістовний й основоположний у розумінні цього феномену.

Зі всього вищезазначеного можна зробити наступні висновки. Старцівство – це явище складне і багатозначне, що поєднує релігію і народну міфологію, має свої власні філософію, мораль і традиції. Старці були надзвичайно типовим явищем для України, поєднували у собі особливості образної уяви стародавніх часів (архетип мудрого старця) і прояви прихильності до християнського віровчення.

У спілкуванні зі старцями певною мірою реалізовувалися благодійні пориви української нації. Через них, як основних представників духовно-творчої місії в українському сільському середовищі, віддзеркалювався складний спектр світоглядних вірувань і душевних переживань українців. У цьому поліфункціональному комплексі старець сприймався багатозначно: як божий чоловік, святий і провісник; як чаклун і віщун; поет-оповідач і виконавець-музикант, людина з сакрального світу і бідний каліка-сліпець, що вимагає народного співчуття і підтримки в християнському милосерді як єдиного шляху до порятунку душі.

Література

1. Ефименко П. Братства и союзы нищих//Киевская старина. – Т. VII. – 1883.
2. Сперанский М. Южно-Русская песня и современные ее носители. По поводу бандуриста Т.М. Пархоменка. – К. – 1904.
3. Гнатюк В. Лірники. Лірницькі пісні, молитви, слова, звістки і т. ін. про лірників повіту Бучацького зібрав в вересні 1895 р. Володимир Гнатюк//Етнографічний збірник видає наукове товариство ім. Шевченка під редакцією М. Грушевського. – Львів.– Т. XI. – 1896.
4. Кушпет В. Старцівство: мандрівні старці-музиканти в Україні (XIX – поч. XXст.): Наукове видання. – К.: Темпора, 2007, 592 с.:іл.
5. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания//Киевская старина. – Т. XXIX. – 1890.
6. Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1986, 312с.
7. Кобзари и лирники Киевской губернии в 1903 году, под. общей редакцией В.Н. Доманицкого. – К. – 1904.
8. Русов А.А. Остап Вересай – один из последних кобзарей малорусских. – К. – 1874.
9. Боржковский В. Лирники// Киевская старина. – Т. XXVI. – 1889.
10. Корнилович М.И. Из области местного народного творчества//Киевская старина.– Т. LXIII. – 1898.
11. Горленко В.П. Кобзари и лирники//Киевская старина. – Т. VIII. – 1884.
12. Сластионов А.Г. Кобзарь Михайло Кравченко и его думы//Киевская старина.– Т. LXXVII. – 1902.
13. Христофорова О.Б. Антропологические подходы к изучению феномена колдовства//Пространство колдовства/Сост. О.Б. Христофорова; отв. ред. С.Ю. Неклюдов. М.: РГГУ, 2010. – 315с.
14. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания. Гл.: Злыдни//Киевская старина. – Т. XXVII. – 1889.
15. Потапенко О. Піч//Словник символів культури України/За загальною редакцією В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка. – К.: Міленіум, 2002. – 260с.
16. Сумцов Н.Ф. Бандура. Из истории южнорусских бандуристов. К вопросу о происхождении думы о смерти казака бандуриста//Киевская старина. – Т. XXVI. – 1889.